PŘÍSPĚVEK K BIOLOGICKÝM, FILOZOFICKÝM A TEOLOGICKÝM ASPEKTŮM MORÁLKY

Birgita Slováčková¹, Ladislav Slováček²

7: 200 - 398, 2005
ISSN 1212-4117

¹Psychiatrická klinika, Fakultní nemocnice a Lékařská fakulta UK, Hradec Králové

²Univerzita obrany v Hradci Králové, Fakulta vojenského zdravotnictví, katedra válečného vnitřního lékařství

ÚVOD

Pojem morálka je na první pohled celkem jasný a srozumitelný, ale podat jeho přesnou definici bývá značně obtížné. Intuitivně chápeme, že se morálka zabývá „dobrem a zlem“, „správností a špatností“, „právem a povinností“, „spravedlností a nespravedlností“. Jde o pojem mezioborový. Morálkou se zabývali zejména filozofové a teologové. Filozofie se soustředila především na morální povinnosti, mravní normy, na ideály dobra a zla. Snažila se stanovit, jak by lidé měli jednat, aby jednali v souladu s těmito ideály. Psychologie se pokouší zjistit, jak lidé skutečně jednají a proč tak jednají. Je pochopitelné, že oba úhly pohledu, filozofický i psychologický se mnohdy překrývají. Psychologové se však snaží morálku podrobit vědeckému zkoumání. Přes všechny vědecké snahy lépe morálce porozumět nelze morálku chápat pouze jako záležitost vědy. Každodenně se totiž setkáváme s různými morálními problémy a za to, jak se zachováváme, zda morálně, či nemorálně, zodpovídáme každý sám.

BIOLOGICKÉ ASPEKTY MORÁLKY

Etika, morálka, mravnost nezajímala pouze teology, filozofy a psychology, ale s rozvojem vědeckého poznání vzbudila pozornost i věd biologických. Morálku z biologického hlediska zkoumá především „evoluční etika“ a „sociobiologie“. Ty se snaží morálku zvědecktít, biologizovat ji. Z biologického hlediska zkoumali morálku např. Dawkins (Dawkins, 1998), Wright (Wright, 1995), Lorenz (Lorenz, 1992) a další. Také v českém jazyce vyšly v devadesátých letech některé tituly těchto autorů jako např. Sobecký gen (Dawkins, 1998), Morální zvíře (Wright, 1995), Takzvané zlo (Lorenz, 1992).

EVOLUČNÍ TEORIE MORÁLKY

K představitelům tradiční evoluční etiky patří např. Darwin, Spencer. Jsou definovány dvě oblasti zájmu:

1. Konečný bod vývoje (v případě morálního vývoje se jedná o morální zralost, která je dosažena prostřednictvím série kvalitativních změn v čase).

2. Vývoj jako nikdy nekončící proces, který odráží snahu organismu přizpůsobit vnitřní podmínky zevním vlivům.

Evoluční etika zkoumá morální chování jako výsledek evoluce, jako výsledek přirozeného výběru. Srovnává morálku a altruismus a hledá biologické objasnění altruismu. Tento pohled na morálku předpokládá, že jisté činy (pravdomluvnost, loajalita, sebeobětování) zajišťují přežití kultury. Morálka je ekvivalentní psychologickým dispozicím, zajišťujícím fungování společnosti. Dochází k tomu, co nazýváme relativně absolutní perspektivou morálky. To předpokládá existenci univerzálních norem, které jsou nutné pro fungování určité společnosti. Tyto normy představují to, co většina lidí považuje za morálku. Co je, či není morální v absolutním smyslu slova se zdá jako nezodpověditelná otázka, která je pro studium morálního vývoje irelevantní.

Sociobiologie, jejímž zakladatelem je E. O. Wilson (Wilson, 1993; 1998; 2000), systematicky zkoumá biologickou podstatu všech forem sociálního chování u všech druhů organismů včetně člověka. Wilson (Wilson, 1993; 1998; 2000) se domnívá, že jestliže se mozek vyvíjel na základě přírodního výběru, musely i schopnosti estetického cítění, náboženské víry a morálky vzniknout stejným procesem, tj. buď přímou adaptací na minulé prostředí, či sekundárně. Sociobiologie používá pojmy jako altruismus a egoismus genů, reciproční altruismus, nepotistický altruismus (Petrusek, 1996). Klade si otázku, jak mohou přežít altruistické geny v podmínkách selekce. Odpovědět lze pomocí Hamiltonovy teorie příbuzenské selekce. Podle této teorie zdatnost jedince je určena nejen tím, kolik sám zanechá životaschopných potomků, ale i tím, jak se postará, aby jedinci jiní (s příbuzným souborem genů) také zanechali potomstvo (nepotistický altruismus). Populace s vyšší genovou frekvencí pro altruismus jsou v evoluci zvýhodněny, nepřímo tedy i altruisté. Populace s výhradně sobeckými geny postupně vyhynou. Sociobiologové na základě svých pozorování zjistili, že v evoluci jde především o zachování individua (ne o zachování druhu), jde pouze

o rozšiřování vlastních genů. Altruistické chování se objevuje pouze z důvodu konečného vlastního prospěchu (kdo se chová altruisticky, očekává od toho, vůči kterému je chování zaměřeno, protivýkon – reciproční altruismus). Lze tedy říci, že evoluční perspektiva protichůdnosti altruismu a egoismu genů relativizuje. Dále sociobiologie dochází k závěru, že altruismus je biologicky možný a dokonce biologicky nutný. Podle sociobiologů je člověk přirozeně egoistický a nepotistický (upřednostňování příbuzných či příslušníků vlastní skupiny). Kritické sociobiologie hovoří o genetickém redukcionismu (člověk je redukován na svazek genů) a biologickém fatalismu. Je však dobré si uvědomit, že na otázku, zda je člověk přirozeně dobrý, či zlý, nelze odpovědět. V přírodě totiž neexistuje dobro ani zlo. Člověku se pouze mnohé věci jako dobré, či zlé jeví.

NEUROBIOLOGIE MORÁLKY

Jistě je zajímavé uvést, které části mozku odpovídají za morální chování a jak se morální kompetence vyvíjí na neurobiologickém základě. Je jasné dáno, že u dospělých s normálním vývojem sociálního chování vedlo poškození jistých sektorů prefrontálního kortexu ke snížení rozhodovacích schopností a narušení sociálního chování, ačkoli pacientům zůstaly zachovány intelektové schopnosti a faktické znalosti o sociálních konvencích a morálních rolích (Anderson, Bechara, Damasio, et al., 1999). Důsledky poškození těchto oblastí před dozráním neurologického kognitivního systému (konkrétně v dětství) jsou však mnohem méně známy. Tyto případy jsou totiž extrémně raritní (Anderson, Bechara, Damasio, et al., 1999). Ale právě tato časná poškození prefrontálního kortexu mohou pomoci objasnit, jak se morální kompetence vyvíjí na neurobiologickém podkladě.

Prefrontální kortex je tedy jistě oblast, která je zahrnuta v procesu regulace našeho chování. V této oblasti lze rozlišit přinejmenším tři funkční zóny: dorzolaterální, dorzomediální a orbitofrontální kortex (International Encyclopedia of Psychiatry, Psychology, Psychoanalysis and Neurology, 1997). Na dorzomediální a dorzolaterální kortex je vázáno mnoho důležitých psychických funkcí – např. pozornost, paměť, plánování, monitorování. Spolupráce těchto a jiných funkcí prefrontálního kortexu zajišťuje chování, které je flexibilní a adaptabilní vzhledem k okolnostem. O funkci orbitofrontálního kortexu (dále jen OFC) (lokalizován ventrálně v prefrontálním kortexu) máme zatím jen mlhavé znalosti. Poškození této zóny v dospělosti má vliv na vyjadřování emocí, osobnost a chování.

Anderson a kol. popsali a zkoumali dva přípa-

dy (už dospělé) s časně vzniklým poškozením OFC (před 16. měsícem věku) (Anderson, Bechara, Damasio, et al., 1999; International Encyclopedia of Psychiatry, Psychology, Psychoanalysis and Neurology, 1997). Pro vyšetření využili řadu zobrazovacích metod včetně magnetické rezonance a řadu psychologických testů včetně neuropsychologických (Wisconsinský test třídění karet, test verbální fluence). Pacienti s časně vzniklým poškozením OFC, podobně jako pacienti s poškozením vzniklým v dospělosti, mají vážné problémy se sociálním chováním, navzdory neporušenému intelektu. Tyto potíže jsou zřejmě od časného věku. U těchto pacientů s časným poškozením se na rozdíl od pacientů s poškozením vzniklým v dospělosti objevují krádeže, násilí vůči lidem. V tomto se pacienti s časně vzniklým poškozením OFC podobají psychopatickým jedincům, pro které je charakteristická vysoká úroveň agrese a antisociálního chování, chybějí pocitu viny a schopnost empatie vůči oběti. Nejpodstatnější rozdíl mezi pacienty s časným poškozením OFC a poškozením vzniklým v dospělosti byl však nalezen při zjišťování morálního usuzování a verbální odpovědi na sociální situace. K hodnocení morálního usuzování byl použit Kohlbergův MJI. Morální usuzování bylo na úrovni cca 10. roku věku, na úrovni egocentrické perspektivy. Podle autorů je narušené chování těchto pacientů způsobeno nedostatkem získaných sociálních a morálních znalostí. Integrita OFC je totiž podle nich nutná pro získání velmi specifických znalostí nutných k regulaci sociálního a interpersonálního chování. Problémem v tomto zajímavém výzkumu je, že se jednalo pouze o dva případy, navíc každý z nich zahrnoval jinou oblast poškození OFC a přilehlé kůry. Navíc není zatím popsán a znám případ časného poškození jiných prefrontálních oblastí.

O funkci prefrontálního kortexu (dále jen PFC) existuje několik hypotéz. Luria (International Encyclopedia of Psychiatry, Psychology, Psychoanalysis and Neurology, 1997) předpokládal, že PFC integruje všechny stimuly přicházející do organismu. Nauta se domnívá, že pacienti s orbitofrontálním poškozením trpí ignorací somatických symptomů, které jsou kritické pro hodnocení situací. Damasio vytvořil na základě studií lézí CNS teorii somatických markerů. Domnívá se, že narušení chování při poškození OFC odráží neschopnost jedince zahrnout emocionální procesy do odpovědi na komplexní situaci. OFC zajišťuje pro organismus znalosti týkající se citění v obdobné situaci, a to zejména v situaci, kdy je budoucnost nejistá. Je-li tento mechanismus při lézi OFC narušen, není organismus scho-

pen přizpůsobit své chování zkušenosti. Tato teorie zajišťuje elegantní spojení mezi emocemi a chováním a vysvětluje behaviorální deficit nalezený u pacientů s poškozením OFC (Anderson, Bechara, Damasio et al., 1999; International Encyclopedia of Psychiatry, Psychology, Psychoanalysis and Neurology, 1997).

Tato teorie tělesných markerů je podporována i jinými přístupy. Z neurofyzilogických výzkumů vyplývá, že OFC je zahrnuta v procesu reprezentace významu odměny ve volbě možností chování. Aktivita neuronů OFC vzrůstá v souvislosti s „odměnou předurčenými“ signály, s různou odpovědí závislou na tom, co předpovídá pozitivní a negativní výsledek. Nová pozorování pacientů s časně získanou lézí OFC uvádějí, že deficit chování těchto pacientů je doprovázen absencí faktických znalostí týkajících se očekávaných sociálních a morálních norem. Anderson a kol. (Anderson, Bechara, Damasio, et al., 1999) nabízejí, že tento deficit chování může souviset s destrukcí kortikálních oblastí, které zajišťují učení prostřednictvím „odměny a trestu“. Tedy získání sociálních a morálních znalostí může záviset na zkušenosti pocitů vyvolaných trestem a odměnou. Lze tedy říci, že nálezy Andersona a kol. (Anderson, Bechara, Damasio et al., 1999) ve spojení s neurofyzilogickými a neurovizuálními daty uvedenými výše směřují k myšlence, že OFC kóduje význam budoucích možností volby chování. Výše uvedené výzkumy nabízejí poznatky o morálním a sociálním chování na neurobiologickém základě, oddělitelné od znalostí získaných jinou formou.

FILOZOFICKÉ ASPEKTY MORÁLKY

Otázky morálky zajímaly filozofy odedávna. Postupně se ustálilo rozlišování dvou základních kategorií: 1. vědy o mravnosti, která se zabývá teoriemi mravnosti, zákonitostmi mravního chování jednotlivců a společnosti a označuje se jako etika, 2. souboru pravidel společensky uznávané mravnosti, který reprezentuje popisnou a předpisovou stránku mravnosti; označuje se jako morálka. Etika (jako věda převážně normativní) stanovuje, co dané společenství v dané době považuje za mravné a co za nemravné, na kterých hodnotách staví svou mravnost, proč se něco má dělat a něco nemá dělat, za jakých okolností dochází k proměně tzv. uznávaných hodnot. Oproti tomu morálka bývá chápána jako soubor tradovaných hodnot, norem a vzorců chování, které usilují regulovat vztahy mezi jednotlivci navzájem, mezi jednotlivcem a skupinou, mezi skupinami navzájem. Morální normy se opírají o tři zdroje: 1. o vědomí toho, co je dobré a správné, 2. o tradici, 3.

o tlak okolí. Morální normy nebývají zpravidla psané. Proto jejich interpretace a způsob dodržování jsou spíše záležitostmi vztahu jedince k těmto normám. Dodržování morálních norem je - na rozdíl od legislativních pravidel - individuální a dobrovolné. Přesto jsou zde určité tlaky: respektování morálních norem bývá vynucováno veřejným míněním, podléhá tedy neformální sociální kontrole. V českém jazykovém prostředí se pojem morálka chápe v podstatě jako synonymum pro mravnost. Pojmu mravnost se však užívalo spíše ve starší filozofické literatuře a dnes nabyl výrazně hodnotícího a výchovného odstínu. Dodejme, že mravní normy se mohou lišit a často se liší od legislativních norem, tj. od právních předpisů a zákonů, které v dané zemi a v daném období platí. Jen v některých případech dochází ke shodě mravní normy a legislativní právní úpravy. Tyto případy se označují výrazem legalita.

Etické odpovědi filozofů na otázku, proč má člověk dodržovat morální normy se dají rozdělit do dvou velkých kategorií:

1. První směr reprezentovala např. stoická etika. Zdůrazňovala pohled člověka na sebe samého. Jen ctnost může jedinci zajistit správný život bez otřesů, proher a zklamání. Přečiny, zločiny byly považovány za výsledek nezkontrolované vášně, naopak ctnostný život za výsledek rozumové úvahy, překonávání se, statečnosti.
2. Druhý směr reprezentuje např. novověká etika I. Kanta. Staví na vztahu jedince k druhým lidem a postuluje rovnost lidí. Člověk by měl jednat tak, aby se jeho jednání mohlo stát normou pro všechny, aby mýslel za všechny. Přitom morálka (na rozdíl od práva) lidskou svobodu neomezuje; staví na dobrovolném sebeomezování každého člověka.

Některé etické systémy se snaží hledat morální pravidla, která platí pro všechny lidi a za všech okolností. Tato snaha je ovšem příliš vážným zjednodušením, neboť morálka je ovlivňována kulturou, náboženstvím, politikou, ekonomikou apod., není univerzální a neměnná v čase. Zkoumání morálky vyústilo v pokusy o třídění a klasifikaci. Mezi nejznámější patří typologie G. Gurvitche, která rozlišuje osm druhů morálky:

1. tradiční morálka založená na zvycích a tradicích
2. finalistická morálka vztahující se k „pozemským statkům“ jako cíli a zaměřenou na prostředky umožňující dosáhnout takového cíle
3. morálka ctnosti, dokonalosti vycházející z individuálních, nebo skupinových ideálů typu: statečnost, věrnost, skromnost

4. morálka aposteriorního hodnocení, tj. přijetí či odmítnutí již vykonaných skutků
5. morálka imperativní či normativní, která se odvíjí od předpisů a vychází z vědomí povinnosti
6. morálka symbolických a ideálních představ, která se odvozuje od výjimečných příkladů (od života proroků, mučedníků apod.)
7. morálka aspirací, která je podložena nejvyššími tužbami lidí v příslušném historickém období
8. demiurgická morálka, morálka „hybatelů společnosti“ vycházející z tvůrčích schopností výjimečných lidí, ze samostatného a originálního řešení nezvyklých situací.

Na filozofických základech etiky staví pojetí, které konkretizuje morální normy pro určitou oblast lidského konání, pro určitou profesi. Hovoříme pak o profesní etice. Jednou z výrazných je právě lékařská etika či medicínská etika. Tvoří klíčovou část řetězce, který postupuje od obecného ke zvláštnímu: bioetika - zdravotnická etika - lékařská etika - klinická etika.

TEOLOGICKÉ ASPEKTY MORÁLKY

Problémy morálky jsou úzce propojeny se systémem hodnot, který dané společenství lidí uznává. Tím spíše to platí u věřících lidí. Náboženství a morálka jsou velmi těsně spjaté. Křesťanské (i židovské) náboženství staví na zjeveném a obecně platném morálním kodexu - Desateru božích přikázání a dalších morálních normách uvedených v Bibli.

V křesťanství se morální řád odvozuje od Boha, který je základem i zárukou mravního řádu. Avšak i biblické pojetí spravedlnosti se postupně vyvíjelo. Odborníci tvrdí (Douglas, 1996), že existuje devět vývojových etap biblické spravedlnosti. Lze je ve stručnosti charakterizovat takto:

1. spravedlnost jako přímost, rovnost chápána ve fyzickém významu
2. spravedlnost v abstraktním významu jako jednání přizpůsobené přijatému měřítku hodnot
3. spravedlnost jako projev Boží vůle a Božího jednání, které z této vůle vyplývá
4. spravedlnost jako morální měřítko, podle něhož Bůh posuzuje lidské jednání
5. spravedlnost jako konkrétní způsob trestání lidí za to, že přestoupili mravní řád
6. spravedlnost jako čin, jímž Bůh obhajuje, ochraňuje ty lidi, kteří si to zaslouží
7. spravedlnost, která rezignuje na měření „podle zásluh“ a místo toho nastupuje Boží soucit, láska a milost
8. spravedlnost jako projev Božího odpuštění; spravedlnost existuje v Bohu a z jeho milosti

se jí dostává věřícím lidem a někdy i lidem nehodným

9. spravedlnost jako úkol pro věřící lidi - hledat ji, rozdávat ji potřebným v podobě dobroty, láskyplné ohleduplnosti, ale i dobročinných skutků.

Shrneme-li výše uvedené, je zřejmé, že biblické pojetí spravedlnosti se zakládá na dvou vztazích: vztahu mezi člověkem a Bohem, vztahu mezi lidmi navzájem. Vztah mezi člověkem a Bohem je dán smlouvou a Zákonem; vztah mezi lidmi je dán zákony, které však nepředstavují jen tehdejší právní normy, ale mají silný etický náboj, neboť slouží k prospěchu společenství lidí. Dodržování morálních norem je předmětem kontroly Bohem, společenstvím lidí i sebekontroly, sebereflexe jednotlivce. Odtud plynou i náboženské kategorie typu hřích - trest - pokání - odpuštění.

Zajímavou myšlenku vyslovuje Dominik Duka (Duka, 1997), když uvádí: častá představa lidí o náboženství či křesťanství v evropském kontextu (a v naší zemi zvláště) spojuje náboženství s kodexem mravních, právních a rituálních předpisů; člověk se pak jeví jako otrok těchto norem či otrok instituce, která tyto mravní normy hlásá. Čteme-li však pozorně Bibli, zjistíme, že Bůh nejprve určitou osobu osloví a vytvoří tak osobní společenství. Bůh nevyslovuje pouze požadavky, ale uzavírá také smlouvu. I on se zavazuje plnit určité závazky a co více, dává člověku možnost volby, rozhodnutí. V Novém zákoně, kdy Ježíš uzavírá novou smlouvu, nenazývá své učedníky služebníky, ale přáteli. Boží partnerství, přátelství provází pak člověka, který ve svobodě přijímá svou zodpovědnost a odevzdává své rozhodnutí.

ZÁVĚR

Morálka je mezioborovým pojmem, kterým se zabývali zejména filozofové a teologové, později i psychologové a biologové. Filozofové a teologové se soustředili především na morální povinnosti a mravní normy, psychologové na problematiku morálního usuzování a morálního chování a biologové na biologickou podstatu morálního chování.

LITERATURA

- Anderson S.W., Bechara A., Damasio H. et al. 1999:** Impairment of social and moral behavior related to early damage in human prefrontal cortex. *Nature Neuroscience*, 2, 11: 1032 - 1037.
- Dawkins R. 1998:** Sobecký gen. Praha, Mladá Fronta, 320 s.
- Dolan R. J. 1999:** On the neurology of morals. *Nature Neuroscience*, 2, 11: 927-29

Douglas J. D. 1996: Nový biblický slovník. Praha, Návrat domů, 1243 s.

Duka D. 1997: Náboženský základ pojmu Evropa v kontextu 20. století. In: Ganthaler, H. (Ed.) Morální konflikty v dnešní Evropě. Olomouc, Univerzita Palackého, 14 - 17.

International Encyclopedia of Psychiatry, Psychology, Psychoanalysis and Neurology. Benjamin B. Wolman (Ed.). Vol. 7. New York, Aesculapius publisher 1997, 265–71

Lorenz K. 1992: Takzvané zlo. Praha, Kolumbus, 238 s.

Petrusek J. 1996: Velký sociologický slovník. 1. díl. Praha, Karolinum, 648-49.

Wilson E. O. 2000: Sociobiology. The New Synthesis. Cambridge, Harvard Univ. Press, 697 p.

Wilson E. O. 1993: O lidské přirozenosti. Lidové noviny, Praha, 245 s.

Wilson E. O. 1998: The Biological Basic of Morality, The Atlantic Monthly, 281, electronic version.

Wright R. 1995: Morální zvíře. Praha, Lidové noviny, 478 s.

Birgita Slováčková a Ladislav Slováček
ladislav.slovacek@seznam.cz